

Projektzáró részletes szakmai jelentés – 2017-2022

(OTKA/NKFIH ÓKR K 124322)

A kutatásban részt vevő három alprojekt (*TT 65 Projekt, TT 184 Projekt, TT -400- Projekt (=South Khokha Project)*) a pályázat időtartamára eső négy év során (ill. 2020 helyett 2021/2022-ben) régészeti, epigráfiai, és műemlékvédelmi feladatokon dolgozott párhuzamosan. Az évenkénti terepkutatások sokrétű és összetett jellegét és az anyagi kereteket figyelembe véve az előzetesen megadott munkatervet az egyes projektek tudták teljesíteni. A már említett 2020-as év kiesése miatt az utolsó év helyszíni munkálatai egy évvel későbbre tolódtak. Eltérés csupán az eredmények közzlésében adódik, ugyanis ezek tervezett monografikus formában való közzététele az esetek többségében nem vált lehetővé. Ennek oka egyszerű, mert az ehhez szükséges kutatások lezárása nem volt lehetséges. Ezt ellensúlyozandó azonban a már publikálható eredményeket elsősorban tudományos cikkek és előadások megjelentetésével igyekeztünk pótolni (a sok esetben rangos külföldi folyóiratban vagy konferenciakötetben megjelentek esetében az OTKA/NKFIH támogatás feltüntetésére nem mindig volt mód).

TT 65 Projekt:

Dr. Bács Tamás

ásatásvezető, projektvezető

Régészeti és epigráfiai kutatások a thébai nekropolisz Sheikh Abd el Gurna nevű dombjának észak-keleti lejtőjén 2017 és 2021 között.

Régészeti kutatások

Régészeti feltárás a 2017-es szezon során a kb. 50 x 80m nagyságú koncessziós területen belül egy ásatási helyszínen folyt: Hatsepszut királynő uralma idején az Amun-főpapi funkciót betöltő Hapuszeneb monumentális sziklakápolnájában (TT 67). Ezt az elmúlt évszázadban többször megtisztították már a benne felgyülemlett törmeléktől, 2015-ben ezt megelőzően így csak minimális feltárássra volt szükség. Ennek ellenére két eddig a szakirodalom által nem ismert aknának a létét sikerült megállapítani, feltárássuk a 2017 szezonra maradt.

A sírkápolna régészeti kutatásához ezért a kereszttermében elhelyezkedő két akna közül a 2-es számú sírkamrájának teljes, az 1-es számúéának pedig részleges feltárássára került sor (utóbbi további kiürítéséről biztonsági okok miatt kellett lemondani). A bennük lévő törmelék feltárással, tükrözve, hogy az visszatöltésből származik, elsősorban a kora-Újbirodalomra jellemző kerámiát, sírrablók által szétdarabolt, a III. Átmeneti és Későkorra keltezhető múmiatöredékeket és melléklettöredékeiket, továbbá a helyszín későantik fázisából származó anyagot tárhattunk fel és dokumentálhattunk.

Régészeti feltárás a 2018-as szezonnal kezdődően egy már korábbi szezondekban megkezdett régészeti munkát folytatva, a koncessziós területen belül a TT 66 (Hapu, IV. Thotmesz uralk.) udvarától közvetlenül keletre (előtte és alatta), ill. a TT 67 udvarától közvetlen északra fekvő területen folyt. Itt egy korábban ismeretlen ún. saff-sír (*Saff-tomb 1*) található, amelyet először 2009-ben azonosítottunk, amikor korábbi ásatások hányóitól kezdtük el megtisztítani az ásatási terület e részét.

2018-ban két réteg teljes, és kettő részleges feltárássára került sor. Ennek eredményeként egy helyiséget, egy a sziklasír homlokzatához épített vályogtégla „szobát” fedeztünk fel. Mivel egyértelműen, zárt kontextusból származó keltező bizonyítékot nem sikerült feltárni, az egyetlen dolog, amely biztonságosan feltételezhető, hogy építése valamikor a 19. század végére vagy a 20. elejére tehető.

2019-ben az előző, 2018-as szezondekban az ún. *Saff-tomb 1* előudvarán feltárt és dokumentált „szoba” szisztematikus elbontása után elérhetővé váltak az eredeti, faraónikus szintek. Az így

megfigyelt rétegtani profil egyértelművé és viszonylag jól értelmezhetővé tette, hogy az előudvar padlóját egy nagyon erősen és többszörösen bolygatott réteg borította, amelyben így különböző korok leletanyagai keveredtek. Jellemzően a szaff-sír újbirodalmi időszakából a kerámiaanyag legalább három különböző korszakból származik: (i) korai thutmózida; ii) III. Thotmesz – II. Amenhotep kora; iii) késő Ramesszida kor. Ráadásul a kerámia típusok szerint is megoszlik építés közben eldobott ún. „söröskorsók, a halotti kultuszban használt edények, és a halott mellé helyezett melléklet kerámia között. Külön érdekesség és ritkaságnak számít az udvar déli részén feltárt kör alakú ültető gödör, amelyben datolyapálma gyökereinek maradványai voltak.

A szaff-sír belsőjének általános állapota felmérése és a következő ásatási évadokban itt szükséges munka mennyiségének meghatározása érdekében megnyitottuk a portikusz legészakibb oszlopközét. Ennek a résznek a feltárása világossá tette azt is, hogy az Újbirodalom során (III. Thotmesz – II. Amenhotep kora?) itt egy másodlagos sírkápolnát alakítottak ki a portikusz ezen részének elfalazásával majd innen vágott további kamrákkal. A projekttervünknek megfelelően tehát 2021-ben itt folytatódtak a régészeti munkák. 2018-ban a feltárása során egy aknaszáj is előkerült, amelynek feltárására, ill. az aknából nyíló két sírkamrának a feltárására is sorkerült. Az itt és a másodlagos sír területén előkerült temetkezésekhez kapcsolódó rendkívül töredezett maradványok legalább két kronológiai szakaszra oszthatók, nevezetesen az egyik a korai- és középső thutmózida-korra, a másik pedig a Harmadik Átmenti Korra, közelebbről a 22. dinasztiára.

Epigráfiai kutatások:

A régészeti feltárással egy időben epigráfiai kutatás és dokumentáció mind a TT 67-ben (2017-18), mind pedig a TT 65-ben (Nebamun/Imiszeba sírkápolna) is folyt, ez utóbbiban elsősorban kollacionálás. A TT 67 epigráfiai dokumentációjának itthoni utómunkálatai 2021-ben lezárultak, így ez immár publikációkész.

Humánantropológiai kutatások:

A 2017-es szezon során a TT 67 ásatásán feltárt emberi (felnőtt és fiatal felnőtt) maradványok kerültek dokumentálásra és vizsgálatra, összesen kilenc tagolatlan múmiatorzó, két múmiafej, és tizenhárom egyedhez tartozó csontvázas maradvány. A 2018-as szezon során a *Saff*-tomb 1 udvarának ásatásán feltárt emberi (felnőtt és fiatal felnőtt) maradványok vizsgálata történt meg, összesen három egyedhez tartozó csontmaradvány. A csontmaradványok erősen bolygatott kontextusból kerültek elő, egy erősen fragmentált középkorú férfi egyed pedig egy részlegesen megőrzött fakoporsóban feküdt. 2018-ban az emberi maradványok kórtani vizsgálatához a diagnosztikus darabok nagyrészt hiányoztak. 2021-ben a *Saff*-tomb 1 aknáiból és a másodlagos sírból több mint tizenöt egyén (legalább két „subadult”) maradványai kerültek elő, tagolatlan múmiatorzók, múmiafejek, és csontvázas maradványok formájában. Ezek és a 2019-ben előkerültek tudományos feldolgozása a következő idényben lenne esedékes.

Restaurálási munkálatok és lelőhely megóvás:

A 2017-es szezon során a feltárások mellett szükséges volt komoly állagmegóvási munkákat is végezni. A TT 67 számos pontján az eredeti szikla, amelybe vágták nagyon rossz állapotban van, így ezeken a helyeken az eredeti (falazási) technikát is figyelembe véve, támfalakat kellett emelni. Előudvarának északi és déli kerítőfalainak eredeti vályogtéglá falazásainak megóvását is meg kellett oldani. Ezt a helyi gyakorlatnak megfelelően modern vályogtéglá felhasználásával végeztük el. Az ún. '4-es Akna' feltárásakor még 2009-ben előkerült, komoly tudományos értékkel bíró, *Halottak Könyve* fejezetekkel borított múmialepel helyszíni konzerválása 2021-ben befejeződött. Múzeumi elhelyezése, esetleges kiállítása (Luxor Museum) a jövő szezon egyik kiemelt feladata. A TT65-ben végzendő komoly állagmegóvási-restaurálási munkái a sírkápolna kereszttermének, 5 m x 4 m nagyságú, festett díszítésű déli végfalán (SEW) kezdődtek meg. A magyar és egyiptomi konzervátorok közös csapata által, a maga nemében egyedi monumentális sziklasír nagyközönség számára való megnyitása

előkészítéseként végzett munka a következőket tartalmazta: festett felületek tisztítása, faltöredékek konzolidációja, a felület védelme, valamint falüregek, lyukak, és repedések feltöltése és kezelése. Emellett a régészeti hatóság előírásainak megfelelően minden ásatási évadban elszállításra került a szezon során keletkezett igen jelentős mennyiségű törmelék.

Leletdokumentáció:

Az egyes szezonok során feltárt leletek helyszíni leltározása, ásatási adatbázisba való folyamatos feltöltése (ez részben már itthon) mellett rajzos és fotódokumentáció is készült ezekről a külföldi helyszíneken folyó régészeti kutatások bevett gyakorlatának megfelelően. A 2021-es évad során az ásatási terület egészét magába foglaló későantik-koraközépkori, ún. „Küriakosz-kolostor” írásos hagyatékát jelentő 2015 óta előkerült osztrakonok és papirusz töredékek helyszíni dokumentálása is megtörtént (összesen ötvenhárom osztrakon- és négy papirusztöredék).

TT 184 Projekt:

Dr. Fábrián Zoltán Imre

ásatásvezető, csatlakozott kutató

A pályázat korábbi, több évtizedes egyiptomi, terepen végzett feltáró jellegű kutatások folytatására irányult. A pályázat futamideje alatt a kutatócsoport évente kéthónapos ásatást végzett a thébai temetőkörzetben. A kutatott terület az el-Hoha domb déli lejtőjének felső sírsorait foglalja magába, tizennégy egykor festményekkel, domborművekkel díszített sziklasírt, illetve a közöttük és bennük később kialakított temetkező- és kultuszhelyeket. A kutatás hosszabbtávú célja a thébai nekropolisz e kiemelt jelentőségű részének történeti, művészettörténeti, vallástörténeti megközelítésű komplex vizsgálata, melynek során mód nyílik az ókori Egyiptom minden jelentősebb korszakáról adatokat gyűjteni. Ehhez kapcsolódik a pályázat további két alprogramja keretében végzett kutatások eredményeinek együttes elemzése, összehasonlító vizsgálata.

A terepmunka fő irányai a mintegy 50 x 50 m kiterjedésű kutatott területen egyrészt feltárás jellegűek, a tárgyi leletek és az epigráfiai anyag feldolgozásával; másrészt restaurálás, állagmegóvás, és ennek keretében, nagyobb léptékben helyreállító tevékenység, *site management*. Mindezen tevékenységek az utóbbi években elsősorban a kutatott terület déli részét, annak sziklasírijait érintették.

A feltárások során a TT 184 sírban (Nefermenu, 19. dinasztia) megtörtént a széles szentélyben azonosított, korábbi, aknasírként kezelt temetkezőhely feltárása, mely legvalószínűbben a temető legkorábbi korszakából származik. Ugyanitt a sziklába vájt előudvar feltárását követően lehetővé vált az építési fázisok rekonstrukciója. Folytatódott a feltárás a TT 413 (Unisz-anh, késő-Óbirodalom) bejárati termének körzetében, a sír díszítetlen oldaltermeiben és két további sírkamrájában. Az oszlopos homlokzat előtt azonosítható a homlokzat fölötti, korábban feltárt festményekkel díszített vályogtéglá szentély (18. dinasztia) aknája a sírkamrával, mely szintén feltárásra került. A feltárás a kutatott terület délnyugati sávjában, a TT 412 (Qen-Amon, 18. dinasztia) és TT 413 (Unisz-anh) sziklasíroktól délre a teljes felületet megtisztította az évezredek alatt felhalmozódott törmeléktől, és négy eddig ismeretlen sziklasír bejáratának azonosítását tette lehetővé.

A feltáró tevékenységgel párhuzamosan folyt a tárgyi leletek és lelet-együttesek tisztítása és elsődleges restaurálása, feldolgozása és dokumentálása, illetve a több év alatt felgyűlt leletcsoportok összehasonlító elemzése, a dokumentáció folyamatos frissítése. Ez érintette az embertani anyag vizsgálatát és az ásatási területen gyűjtött nem ókori leletanyag feldolgozását is.

A restauráló és állagmegóvó tevékenységek körében Nefermenu sírjának (TT 184) homlokzatán, a széles szentély plafonjának beépítésével, valamint a bejárat béléte

domborművének feltárásakor történtek intenzív beavatkozások. A széles és a hosszanti szentély festett domborműveinek és plasztikus elemeinek tisztítása és konzolidációja az utolsó év fontos programja volt, és a kötőredékek majdani rekonstrukciós eljárásokra való előkészítése is megtörtént. A legjelentősebb beavatkozások Unisz-anh (TT 413) korábban feltárt monumentális festmény-együttesének restaurálásához kapcsolódtak, a sziklasír két terme közötti elfalazott átjáró feltárásával, további, az ásatás során előkerült festett kötőredékek visszaillesztésével. Folyamatosan haladt Szeni (TT 185, Első Átmeneti Kor) falfestményeinek illetve hosszabb hieroglif szövegének tisztítása, restaurálása. Qen-Amun sírjában (TT 412) a fennmaradt festmények tisztítása és konzerválása történt meg, továbbá az oszlopos terem négy oszlopsonkjának részleges visszaépítése.

Nagyobb léptékű helyreállító munkálatok, *site management* érintette a TT 412 (Qen-Amon) és TT 413 (Unisz-anh) sírokat, ahol egyrészt a festményeket védő tető, másrészt a teljes feltárt sírtermet óvó fa védőtető készült.

A temetőrész kutatása a különböző korszakok történetének, kultúrájának elemzéséhez újabb, eddigi ismereteinket alapvetően befolyásoló adatokkal szolgált.

TT -400- Projekt (=South Khokha Project)

Dr. Vasáros Zsolt

ásatásvezető, csatlakozott kutató

A pályázati programmal összhangban a South Khokha Project folytatta a thébai 179 számú thébai sziklasír régészeti feltárását, továbbá a -400- sz. sír dokumentálását.

Folytatódott a korai 18. dinasztia időszakában épült 179 sz. síremlék kultuskápolnáinak epigráfiai dokumentációja. A feltárások során fellelt közel 1000 töredék közel egyötödének pontos pozíciója megfejtethető volt. A digitális eljárással előállított és színekódolt falrajzok a töredékek rajzaival kiegészültek, amelyek 2022 tavaszára megteremtették a lehetőségét a restaurálási munkálatok megkezdésének. A 179 sz. sziklasírban befejeztük a kápolnával közvetlen kapcsolatban lévő, keletre és nyugatra található sírok aknáinak és kamráinak feltárását. Megkezdtuk a sír udvarán található továbbá kapcsolódó objektumok feltárását is, ahonnan további, a 179. sz. sírhoz tartozó töredékek is előkerültek. Folytattuk a sír jelenleg ismert építészeti struktúrájának felmérését, illetve az építészeti rekonstrukció támogatásához statikai vizsgálatokat is folytattunk.

A kincstári írnok és Maat-próféta, Khamin számára készült -400- sz. sírt 1984-ben fedezte fel a magyar expedíció, az ásatások csak 2007-ben indultak meg. 2013 és 2016 között befejeződött a teljes síremlék feltárása. A dokumentált leletek alapján a sír története - a hét nagy fázis, nevezetesen a 18, 19, 20, 25 és 26. dinasztiai időszak, valamint a Ptolemaiosz-kor és az Antoninus-kor - további részletekkel gazdagodott. 2018-2022 között jelen pályázatnak is köszönhetően a sír teljes leletanyagának, továbbá a fennmaradt fal- és mennyezetdekorációjának digitális feldolgozása, illetve a kapcsolódó kötőredékek feldolgozása is megtörtént – így a sírből származó leletanyag publikációra való előkészítése teljeskörűnek tekinthető.

A kutatás fenti két fő fókuszpontja mellett a magyar expedíció aktív maradt a 32 és -64- sz. sziklasírok zónájában is. A 32 sz. sírban a falképek restaurálása folytatódott, továbbá 2017-ben az expedíció megkezdte a -64- sz. sír előtti térségnek, továbbá a 32 sz. sír legbelső udvara délkeleti sarkának feltárását és dokumentálását. 2018-ban készült el a 32 és -64- sz. sírok közötti határolófal egy szakaszának rekonstrukciója. 2022-ben további tisztításokat végeztünk a 32 és -64- sz. sziklasírok határzónájában azzal a céllal, hogy a két sírt elválasztó falazatok teljes rekonstrukciója is hamarosan lehetővé váljon.

Az el-Khokha domb alsó sírutcáiban végzett munkálatokkal kapcsolatban megemlítendő, hogy több publikáció mellett 2020-ban, a NKFIH támogatásával megjelent a

Studia Aegyptiaca Series Minor új kötete. A 2015-2016-ban a sírban feltárt Ptolemaios-kori család csoporttemetkezése egy alig ismert kultuszra világított rá. A Kr.e. 3. század során a karnaki Honszu templomban álltak szolgálatban a család egyes tagjai, ahol a kultusz a templom főistenének állatalakú (pávián) avatárja köré épült. A megjelent kötet ezen kultusz történetéről, teológiai háttéréről és a szolgálatban álló személyezetről nyújt áttekintést.

A megjelent publikációk mellett az alábbiak vannak kiadás alatt

- BÁCS, T.A. Sundry Figural Ostraca from Sheikh Abd El-Qurna, in: VASÁROS, Zs. – TIHANYI, B. (eds.), *Memorial Volume dedicated to Gábor Schreiber (1974–2020)*. *Studia Aegyptiaca*. Budapest, (in press)
- BÁCS, T.A. Tomb Painting in an Age of Decline: late Ramesside Theban tombs, in: BRYAN, B. M. – DORMAN, P. F. (eds.), *Theban Tomb Painting. Theban Workshop Symposium Baltimore, 22-24 April 2016*. SAOC. Chicago, (in press)
- BÁCS, T.A. Most Fit for Purpose: Some remarks on the texts of Theban Tomb 65, in: Bács, T.A. – Jasper, K. (eds.), *Texts and Contexts – Ancient Egyptian Written Culture in Perspective. Proceedings of the Workshop held at the Eötvös Loránd University, Budapest, 11 October 2019*, *Studia Aegyptiaca*. Budapest, (in press)
- BÁCS, T.A. ‘Creative Writing’: utilizing BD 100/129 in Theban Tomb 65, in: N. Strudwick, D. Aston, N. Reeves (eds.), *John H. Taylor Festschrift*, Wallasey: Abercromby Press, (in press)
- BÁCS, T.A. The editing of a Theban tomb-chapel: intellectual posturing or knowledgeable archiving, in: ALBERT, F., RAGAZZOLI, C. (eds.), *ÉCRITURES. Pour une anthropologie et une archéologie des pratiques d’écriture en Égypte ancienne (Institut français d’archéologie orientale – Sorbonne Université). Le texte égyptien, d’un espace d’écriture à l’autre Journées d’études 18-19 novembre 2021, Sorbonne Université, Paris, Paris*, (in press)
- FÁBIÁN, Z. I. Further News from Thebes – 2017, in: LANGE, E. – MEYER, M. De (eds.), *Proceedings of the Conference “Beyond Memphis – The Transition of the Late Old Kingdom to the First Intermediate Period as reflected in Provincial Cemeteries” – Würzburg, 31 August–3 September 2017*. *Orientalia Lovaniensia Analecta*. Leuven, (in press)
- *FÁBIÁN, Z. I. Dating Seni (TT 185), in: PILLON, A. (ed.), *Chronologies and Contexts of the First Intermediate Period: International Symposium, Institut français d’archéologie orientale, Cairo, 7–10 April 2021*. Bibliothèque d’Étude, Le Caire, (in press)
- *FÁBIÁN, Z. I. Relative chronology of TT 32 (Djehutimes), TT 183 (Nebsumenu) and TT 184 (Nefermenu), in: MEYER, M. De, et al (eds.), *Festschrift Harco Willems*. *Orientalia Lovaniensia Analecta*. Leuven, (in press)
- *FÁBIÁN, Z. I. “Exams Never End”: Provenance and Context of TIP and/or Later Ushebtis from El-Khokha, Thebes, in: VASÁROS, Zs. – TIHANYI, B. (eds.), *Memorial Volume dedicated to Gábor Schreiber (1974–2020)*. *Studia Aegyptiaca*. Budapest, (in press)
- *FÁBIÁN, Z. I. „Modern” levelek ókori ásatási összefüggésekkel Egyiptomból, in: HÓVÁRI, J. (ed), *A levél mint történeti forrás: Konferencia a Károli Gáspár Református Egyetemen, 2021. november 19*. Budapest, (in press)
- JASPER, K. The concept of the desert embodied by the god Ha, ‘Lord of the West’. The meaning of the words zmj.t, spA.t, xAs.t, and jmn.t in the sources mentioning Ha’, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, (in press)
- ZSOM, D. The Art of Excavation in the Middle Ages among the Muslims of Egypt, in: VASÁROS, Zsolt – TIHANYI, Balázs (eds.), *Memorial Volume dedicated to Dr. Gábor Schreiber (1974–2020)*. *Studia Aegyptiaca*. Budapest, (in press)

Detailed final project report - 2017-2022 (OTKA/NKFIH ÓKR K 124322)

The participating three sub-projects (*TT 65 Project*, *TT 184 Project*, *TT -400- Project (=South Khokha Project)*) during the project's four-year term (in 2021/2022 instead of 2020) all pursued varied archaeological and epigraphic investigations, as well as doing conservation and site management works. Considering the multifaceted and complex nature of the field research involved as well as the given financial framework, the individual projects were able to fulfil the previously designed work plan. Due to the cancellation of the 2020 seasons, the last year's on-site work was postponed to 2021/2022. Where there is a deviation from the plan is in the communication of the results, as their publication in the planned monographic form was not feasible in many cases. The reason for this is simple: it was not possible to conclude all necessary research. However, to compensate for this, we made an effort to present all publishable results in academic articles and/or workshop presentations (in the case of those published in prestigious foreign journals or conference volumes, it was not always possible to indicate the OTKA/NKFIH support).

TT 65 Project

Dr. Tamás A. Bács

Field director, TT 65 Project

Archaeological fieldwork

Archaeological excavation during the 2017 season within the ca. 50 x 80m concession area was concentrated in one locale, namely the monumental rock-cut tomb-chapel of Hapuseneb (TT 67), who served as high priest of Amun during the reign of Queen Hatshepsut. As it has been cleaned of accumulated debris several times in the past century, so only minimal excavation was needed. Despite previous clearings, surprisingly two hitherto unknown burial shafts were found in the chapel's transverse hall, their excavation then being scheduled for the 2017 season. To conclude the archaeological investigations of the tomb chapel, of the two shafts, the burial chamber of No. 2 was completely excavated, while that of No. 1 only partially (further excavation here had to be aborted due to safety reasons). Reflecting the fact that both fills were results of backfilling, the excavated debris mainly yielded very fragmented ceramics typical of the early New Kingdom, broken up mummy fragments and grave goods dating to the Third Intermediate and Late Periods, as well as material from the site's Late Antique to Early Medieval Period phase.

To resume fieldwork already started in earlier seasons, the focus of excavation starting with the 2018 season was shifted to the area immediately east of (in front of and below) the court of TT 66 (Hapu, reign of Thutmose IV) and immediately north of TT 67. A previously unknown, so-called *saff* tomb (*Saff*-tomb 1) was first identified here in 2009, when we started to clear this part of the concession area from the spoil heaps of earlier excavations to learn more about the depositional history of this site area.

In 2018 two arbitrary layers were fully and two partially excavated. As a result, we discovered a "room" built from mudbrick against the portico façade of the tomb. Since no clear dating evidence was forthcoming due to the lack of any form of a closed context, the only thing that could be safely assumed based on the recovered material was that it was built and used sometime in the late 19th or early 20th century.

In 2019, following the final recording and subsequent removal of the "room", an original Pharaonic stratum became accessible. The depositional history reflected by its stratigraphic profile made it clear that the floor of the forecourt was covered by a very strongly churned and repeatedly disturbed layer, in which finds of different periods were mixed. Reflective and representative of this is the ceramic assemblage from the New Kingdom phase of the *saff*-tomb

that comes from at least three different periods, namely the reigns of (i) Hatshepsut - Thutmose III; ii) that of Amenhotep II-Thutmose IV; with a smaller quantity from iii) the late Ramesside period. Moreover, the analysis of this assemblage also indicated that they represented different functional groups, thus it included so-called 'beer jars' indicative of construction debris, cultic fine wares, and mortuary wares deposited as grave goods with the deceased. Of particular interest and rarity is the circular planting pit discovered in the southern part of the yard, in which there were the remains of date palm roots.

Also, in line with our project plan, trial clearance was continued in the northernmost part of the *saff*-tomb's undecorated and soot-blackened portico. While the original date of the cutting of *Saff*-tomb 1 remains to be determined, it is clear that it was subsequently reused during the early to mid-Eighteenth Dynasty, when it was compartmentalised into at least two (or perhaps three) smaller T-shaped tomb-chapels. Of these, the one on the north was done by walling off a part of the portico to serve as a transverse hall and cutting an axial corridor and a chapel in line with the intercolumniation that now served as a separate entrance. In 2021 a shaft already found in 2018 was also excavated with its two burial chambers that open from it. The burial related extremely fragment remains from both the tomb-chapel and the shaft can be divided into at least two chronological phases, namely one dating to the Thutmoside period and the other to the Third Intermediate Period, or more closely to the Twenty-second Dynasty.

Epigraphic research:

Simultaneously with the archaeological excavations, epigraphic recording and documentation was carried out in both TT 67 (2017-18) and TT 65 (tomb chapel of Nebamun/Imiszeba), in the latter mainly collation. The post-production of the epigraphic documentation of TT 67 was completed in 2021 in Hungary, so it is now ready for publication.

Bioarchaeological research:

During the 2017 season, human (adult and young adult) remains unearthed in the excavation of TT 67 were documented and examined, a total of nine disarticulated mummy torsos, two mummy heads, and skeletal remains belonging to thirteen individuals. During the 2018 season, the human remains (adult and young adult) discovered during the excavation of the courtyard of *Saff*-tomb 1 were examined, thus remains belonging to a total of three individuals. These skeletal remains were found in a highly disturbed context, and a highly fragmented middle-aged male individual lay in a partially preserved wooden coffin. In 2018, diagnostic pieces for the pathological examination of human remains were largely missing. In 2021, the remains of more than fifteen individuals (at least two subadults) in the form of disarticulated mummy torsos, mummy heads, and skeletal remains were recovered from the shafts of *Saff*-Tomb 1 and the secondary tomb. The scientific processing of these and those discovered in 2019 would be due in the next season.

Conservation and site management:

During the 2017 season, in addition to excavation, it was also necessary to carry out serious conservation work. In many parts of TT 67 the original rock into which it was cut is in a very poor condition, so retaining walls had to be erected in these places, using techniques closely following original ancient building methods. The preservation of the original mud brick masonry of the northern and southern walls of the forecourt also had to be resolved. This was done using modern mud bricks in accordance with local practice. In 2021, the on-site conservation of the mummy shroud of great scientific value that is covered with chapters of the *Book of the Dead* and which was unearthed in 2009 during the excavation of "Shaft 4" has been completed. Its relocation to a museum and possible placement in exhibition (Luxor Museum) is one of the priority tasks of the next season. The serious conservation and restoration work to be carried out in TT65 began on the 5 m x 4 m mural on the southern end wall (SEW) of the tomb's transverse hall. The work carried out by a joint team of Hungarian and Egyptian conservators in preparation for the opening of the unique monumental rock tomb

to the public included the following: cleaning of painted surfaces, consolidation of wall fragments, protection of the surface, and filling and treatment of wall cavities, holes, and cracks. In addition, and in accordance with the regulations of the antiquities authority, the significant amounts of debris generated during each season was removed off site in every excavation season.

Documentation of the Find Material:

In addition to the on-site inventorying of the finds discovered during each season and their continuous uploading to the excavation database (part of this already at home), find drawing and photo documentation was also prepared in accordance with the established practice of archaeological research at foreign sites. In addition, during the 2021 season the on-site documentation of ostraca and papyrus fragments that have been found since 2015, representing the written legacy of the so-called “Monastery of Cyriacus” that occupied the site in late Antiquity and the Early Medieval period was also completed (a total of fifty-three ostraca and four papyrus fragments).

TT 184 Project

Dr. Zoltán Imre Fábrián

Field director, TT 184 Project

The research continued the fieldwork, excavation and restoration of previous decades in Egypt. During the latest research period, the fieldwork took two months each year in the Theban necropolis. The excavation area comprises the upper rows of rock-cut tombs on the south slope of el-Khokha hillock: fourteen once lavishly decorated monuments and other burial and cult places constructed inside and between them. In the long run, the research focuses on the history of the cemetery, collecting and interpreting data concerning the chronology, art historical, religious historical, archaeological, linguistic etc. approaches of all the important periods of Egyptian history. The actual research is related to the other two projects where the results are analysed in a wider context and comparative studies are also possible.

The principal goals of the fieldwork in the 50x50-metre research area are of exploring nature on the one hand, including the documentation and processing of finds and the epigraphic material; and restoring and conservation on the other. In this framework also in a larger scale, reconstructing activities and site management are carried out. In the past few years, all these activities were concentrated on the southern sections of the research area, mostly the rock-cut tombs situated there.

In TT 184 (Nefermenu, Dyn. 19) excavations included the shaft-like burial place in the first, broad hall, which had in most probability been created during the earliest period of the cemetery. After the excavation of the open forecourt, the reconstruction of its architectural phases was also possible. Excavation was also continued in the area of the entrance hall of TT 413 (Unis-ankh, late Old Kingdom), in the undecorated side chambers, in the two newly identified burial chambers and around the pillared façade. In the latter area, where a mud-brick chapel decorated with paintings (Dyn. 18) had been constructed on the debris, its burial shaft could finally be detected walled up beside the fine reliefs of the pillars. South of TT 412 (Qen-Amun, Dyn. 18) and TT 413 (Unis-ankh), in the south-western part of the research area, the debris accumulated throughout the millennia was cleared away from the entire surface, and four hitherto unknown tomb entrances came to light.

Parallel to the excavations, the processing and comparative analysis of the new and earlier finds were continued as well as the epigraphic research and documentation of the mural inscriptions, paintings and reliefs. This included the examination of the anthropological material and the post-antique finds, too.

Restoring activities had major intervention in the façade and the ceiling of TT 184 (Nefermenu) as well as the entrance and its relief. In the same monument, the cleaning and consolidating of the painted reliefs and the plastic elements in both the broad and the long halls were part of the major program, and the decorated stone fragments are prepared for the reconstruction procedures. The most significant restoring interventions took place in TT 413 (Unis-ankh), where the newly discovered monumental set of paintings was completed with several stone fragments found during the excavation of the area. The entrance of the inner hall of the tomb was also explored and reconstructed. The cleaning and consolidating of the paintings and the long autobiographic inscription in TT 185 (Seni, First Intermediate Period) was continuously advanced. The surviving paintings in TT 412 (Qen-Amun) were also treated and consolidated and in the pillared hall of the tomb four pillars were partially reconstructed.

Reconstructing activities in a larger scale contained the construction of the ceilings of TT 412 (Qen-Amun) and TT 413 (Unis-ankh), where new wooden ceilings were created, in TT 413 sheltering all the three halls of the monument.

As a result of the systematic excavation and background research, it can be established that the project can provide further, in cases even crucial details regarding the history, art and religion of each period.

TT -400- Project (=South Khokha Project)

Dr. Zsolt Vasáros

Field director, TT -400- Project

In accordance with the research programme the South Khokha Project continued the archaeological excavation of TT 179, as well as the documentation of TT-400-.

The epigraphic documentation of the early 18th cult chapel of TT 179 was continued. The location of almost one fifth of the nearly 1000 fragments found during the excavations has been precisely identified. On the digitally drawn and color-coded epigraphic documentation were augmented with the drawings of the fragments, providing the opportunity for the restoration works started in the spring season of 2022. In addition, we have also completed the excavation of the chambers and shafts of the tombs directly connected to chapel of TT 179 in the western and eastern direction. We have started uncovering further structures located in the courtyard of the tomb, where mural fragments of TT 179 were found. We have continued the survey of the now known architectural structure of the tomb and have carried out structural analyses to support the restoration.

The tomb constructed for the treasury-scribe and prophet of Maat Khamin was discovered in 1984 by the Hungarian expedition, its excavation started in 2007. Between 2013 and 2016, the mission excavated all interior rooms of the monument. Based on the documented finds, the history of the tomb – the seven main phases, corresponding to the 18th, 19th, 20th, 25th and 26th Dynasties, as well as the Ptolemaic and the Antonine Periods – was further elaborated. The processing of all the finds uncovered from the tomb, the digital processing of the still remaining wall and ceiling decorations and the connecting stone fragments was carried out between 2018-2022, partially thanks to the support of this grant. Thus the finds uncovered in the tomb are fully prepared for scientific publication.

Besides the two focuses of recent work, the mission also continued to be active in the zone of neighbouring TT 32 and TT -64-. We continued the restoration of the murals of TT 32, additionally, we continued the excavation in front of TT -64- and the south-eastern corner of the innermost courtyard of TT 32 as started in 2017. In 2018 we have completed the construction of a segment of the perimeter wall between tombs 32 and -64-. In 2022 we carried out additional clearing in the border zone in order to make the complete reconstruction of the walls between TT 32 and -64- possible soon.

Finally, in connection with the work carried out in the lowermost necropolis streets of the el-Khokha Hill it is to be noted that in 2020, with the support of the NKFIH, a new volume of *Studia Aegyptiaca Series Maior* was published among other publications. The group burial of the Ptolemaic family discovered in 2015-2016 in the tomb -400- shed light on cult barely known before. Certain members of the family were in service at the Khonsu Temple in Karnak in the 3rd century BC, where the cult was centred around the animal-shaped (baboon) avatar of the main god of the temple. The abovementioned volume describes the history of the cult, its theological background and the people serving it.

Further related publications still in print

- BÁCS, T.A. Sundry Figural Ostraca from Sheikh Abd El-Qurna, in: VASÁROS, Zs. – TIHANYI, B. (eds.), *Memorial Volume dedicated to Gábor Schreiber (1974–2020)*. *Studia Aegyptiaca*. Budapest, (in press)
- BÁCS, T.A. Tomb Painting in an Age of Decline: late Ramesside Theban tombs, in: BRYAN, B. M. – DORMAN, P. F. (eds.), *Theban Tomb Painting. Theban Workshop Symposium Baltimore, 22-24 April 2016*. SAOC. Chicago, (in press)
- BÁCS, T.A. Most Fit for Purpose: Some remarks on the texts of Theban Tomb 65, in: Bács, T.A. – Jasper, K. (eds.), *Texts and Contexts – Ancient Egyptian Written Culture in Perspective. Proceedings of the Workshop held at the Eötvös Loránd University, Budapest, 11 October 2019*, *Studia Aegyptiaca*. Budapest, (in press)
- BÁCS, T.A. ‘Creative Writing’: utilizing BD 100/129 in Theban Tomb 65, in: N. Strudwick, D. Aston, N. Reeves (eds.), *John H. Taylor Festschrift*, Wallasey: Abercromby Press, (in press)
- BÁCS, T.A. The editing of a Theban tomb-chapel: intellectual posturing or knowledgeable archiving, in: ALBERT, F., RAGAZZOLI, C. (eds.), *ÉCRITURES. Pour une anthropologie et une archéologie des pratiques d’écriture en Égypte ancienne (Institut français d’archéologie orientale – Sorbonne Université). Le texte égyptien, d’un espace d’écriture à l’autre Journées d’études 18-19 novembre 2021, Sorbonne Université, Paris, Paris*, (in press)
- FÁBIÁN, Z. I. Further News from Thebes – 2017, in: LANGE, E. – MEYER, M. De (eds.), *Proceedings of the Conference “Beyond Memphis – The Transition of the Late Old Kingdom to the First Intermediate Period as reflected in Provincial Cemeteries” – Würzburg, 31 August–3 September 2017*. *Orientalia Lovaniensia Analecta*. Leuven, (in press)
- *FÁBIÁN, Z. I. Dating Seni (TT 185), in: PILLON, A. (ed.), *Chronologies and Contexts of the First Intermediate Period: International Symposium, Institut français d’archéologie orientale, Cairo, 7–10 April 2021*. Bibliothèque d’Étude, Le Caire, (in press)
- *FÁBIÁN, Z. I. Relative chronology of TT 32 (Djehutimes), TT 183 (Nebsumenu) and TT 184 (Nefermenu), in: MEYER, M. De, et al (eds.), *Festschrift Harco Willems*. *Orientalia Lovaniensia Analecta*. Leuven, (in press)
- *FÁBIÁN, Z. I. “Exams Never End”: Provenance and Context of TIP and/or Later Ushebtis from El-Khokha, Thebes, in: VASÁROS, Zs. – TIHANYI, B. (eds.), *Memorial Volume dedicated to Gábor Schreiber (1974–2020)*. *Studia Aegyptiaca*. Budapest, (in press)
- *FÁBIÁN, Z. I. „Modern” levelek ókori ásatási összefüggésekkel Egyiptomból, in: HÓVÁRI, J. (ed), *A levél mint történeti forrás: Konferencia a Károli Gáspár Református Egyetemen, 2021. november 19*. Budapest, (in press)
- JASPER, K. The concept of the desert embodied by the god Ha, ‘Lord of the West’. The meaning of the words *zmj.t*, *spA.t*, *xAs.t*, and *jmn.t* in the sources mentioning Ha', *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, (in press)

ZSOM, D. The Art of Excavation in the Middle Ages among the Muslims of Egypt, in:
VASÁROS, Zsolt – TIHANYI, Balázs (eds.), *Memorial Volume dedicated to Dr. Gábor
Schreiber (1974–2020)*. Studia Aegyptiaca. Budapest, (in press)